

ГТАХР 16.01.33

DOI

Г.К. РЕЗУАНОВА¹ , М.УӘЛИ²

Астана халықаралық университеті^{1, 2}

(e-mail: galiabanu_k@mail.ru)

НЕОЛОГИЗМДЕР АРҚЫЛЫ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ТОЛЫҒУЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қазақ тілінің лексикалық жүйесінің неологизмдер арқылы толығу үрдісі кешенді түрде жан-жақты қарастырылды. Қазақ тілінде жаңа атаулардың пайда болуы жаңа қоғамдық-әлеуметтік қатынастармен, ғылыми-техникалық прогресспен, цифрлық технологиялардың дамуымен және мәдени-ақпараттық кеңістіктегі жаңғыруымен, жаһандану үрдерісімен тығыз байланысты екендігі нақты мысалдармен дәйектелді. Зерттеуде бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілердің ықпалы нәтижесінде қазақ тілінің лексикалық жүйесінде пайда болған жаңа сөздердің қалыптасу ерекшеліктері сараланады, неологизмдердің пайда болу көздері, жасалу жолдары, олардың құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері, қолданыс аясы, әдеби тіл нормасына ену шарттары мен кодификациялану мәселелері және олардың қоғамдағы коммуникативтік қажеттілікті өтеудегі рөлі талданды. Теориялық талдаулар мен нақты тілдік материал негізінде қазақ лексикасының жаңару динамикасы анықталды. Авторлар қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдердің тек сөздік құрамды толықтырып қана қоймай, қоғамдағы әлеуметтік, мәдени және технологиялық өзгерістердің тілдік көрсеткіші екендігін дәлелдеп, қазақ тілінің ішкі сөзжасам мүмкіндіктері арқылы жасалған жаңа атаулар мен өзге тілдерден енген кірме неологизмдердің тілдік табиғатын ғылыми тұрғыдан сипаттады.

Түйін сөздер: неологизм, лексикалық неологизм, семантикалық неологизм, сөздік құрам, тілдік жүйе.

Кіріспе

Қазақ тілінің сөздік қоры – ұлт болмысының көрінісі. Тіл – қоғам өмірімен, әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық, саяси және мәдени өзгерістермен тығыз байланыста үздіксіз дамып отыратын тірі құбылыс. Қазіргі кезеңде жаһандану үрдісі, халықаралық қатынастардың кеңеюі, ақпараттық технологияның жедел дамуы қазақ тілінің лексикалық жүйесіне жаңа сөздердің,

яғни неологизмдердің қарқынды енуіне себеп болуда.

Неологизмдер – тілдің дамуы мен жаңаруын танытатын негізгі көрсеткіштердің бірі. Олар қоғамдағы жаңа ұғымдар мен заттардың, құбылыстардың атауы ретінде пайда болып, тілдің сөздік құрамын байытып, семантикалық өрісін кеңейтеді. Сол себепті неологизмдер – мәселесін зерттеу қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті бағыттардың бірі. АҚШ-та, Францияда, Жапония елдерінде неологизмді зерттейтін арнайы орталықтар құрылып, ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді [1]. Тіл-тілдегі жаңа сөздердің қалыптасу, әдеби тілде нормалану үдерісі тек тілдік құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік құбылыс. Ғалым Н.Уәли айтқандай, кез келген жаңа сөздің әдеби тілдің құрамына енуі, әрине де, оны қоғамның қабылдауына байланысты [2]. Яғни функционалдық қажеттіліктен туындаған жаңа сөздер қоғамдық қолданыс жиілігіне байланысты сол халықтың сөздік құрамында бекіп, әдеби нормалану үдерісінен өтуі әбден мүмкін. Тіліміздегі көптеген сөздер бір кездері халық енді таныса бастаған жаңа сөздер болған, бірақ уақыт өте келе олар жалпыхалықтық сипат алып, тілден өз орнын тауып, сөздік құрамда орнығып, неологизмдер қатарынан шығып әдеби нормалану үдерісін басынан кешкен. Мәселен, Кеңес үкіметі кезінде *шәйнек, партия, коммунизм, бригада, колхоз, пионер, институт, болыс, радио, газет* сияқты сөздерді халық жаңа сөз ретінде қабылдаса, бүгін де олар көпке түсінікті, күнделікті қолданылатын сөздерге айналды. Жазушы, аудармашы И.Жарылғапов *аялдама, балмұздақ, оқырман, көрермен* сөздерін кезінде орыс тілінен аударған. Бұл сөздер сол кезеңде неологизм сөздер ретінде тілімізге енгенімен, қазіргі күнге дейін қолданылып келеді. Демек, қазіргі кезде біз оларды әсте жаңа сөз деп атамай-тынымыз белгілі. Сәтті аударылған сөздердің ғұмыры да ұзақ болмақ [3, 73].

Бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдары, интернет кеңістігі және ғылыми-техникалық сала арқылы қазақ тілінің лексикасы үздіксіз жаңарып, байып отыр. Қазіргі кезеңде неологизмдердің қалыптасу жылдамдығы бұрынғы дәуірлермен салыстырғанда бірнеше есеге артты десек артық айтқандық болмас. Бұған себеп болып отырған, ең алдымен, жаһандану үрдісі, цифрлық коммуникация, әлеуметтік желілер, халықаралық ғылыми ақпарат алмасулар. Оған дәлел: тіліміздегі *цифрландыру, смартфон, подкаст, жасанды интеллект, блокчейн, стартап, маркетинг* тәрізді жүздеген жаңа сөздердің қолданыста еркін жүруі. Олардың бір бөлігі интернационалдық лексика ретінде ешбір өзгеріссіз, дайын қалпында қабылданса, енді бір бөлігі қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына бейімделуде, ал енді бір бөлігі қазақша балама арқылы қалыптасып келеді. Жалпы алғанда, сөздік құрамның қарқынды дамуы тек қана қазақ тіліне тән құбылыс емес екенін түсінсек керек. Оны ағылшын тілінің белгілі зерттеушісі Дэвид Кристал (David Crystal) да растайды. Зерттеуші қазіргі жаһандану дәуірінде сөздік құрамның жаңаруы бұрынғы тарихи кезеңдермен

салыстырғанда әлдеқайда жоғары қарқынмен жүріп жатқанын атап көрсетеді [4]. Оның пікірінше, жаңа технологиялар тілдің даму циклін бірнеше есе жылдамдатқан. Демек, бұл үрдіс әлем тілдерінің барлығына да тән. Сондықтан да, қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамының неологизмдермен толығуын жалпы әлемдік қоғамдық-лингвистикалық үдерістің бір бөлігі деп түсінуіміз қажет. Бұл үрдіс, яғни сөздік құрамның неологизмдермен толығуы, әсіресе, жаңа атаулардың қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына бейімделуі мен қазақша балама арқылы қалыптасуы, бір жағынан, ұлттық тілдің мүмкіндіктерінің де жоғары екендігін дәлелдей түседі. Мәселен, соңғы жылдары жасанды интеллект, бұлттық технология, бейнебаян, бейнебайланыс, бейнекамера, цифрландыру, баламалы энергия, дерекқор, ұшқышсыз аппарат, көпсалалы, көпбейінді оқу орны, көпфакторлы сәйкестендіру сияқты көптеген атаулар төл сөзжасам тәсілдері арқылы қалыптасты. Бұл құбылыс мемлекеттік тілдің терминжасам әлеуетінің артып келе жатқандығының дәлелі десек болады.

Зерттеудің мақсаты – қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдердің қалыптасу және даму ерекшеліктерін анықтап, лексикалық құрамның неологизмдер арқылы толығу, баю жолдарын ғылыми тұрғыда талдап, олардың қоғам өмірімен байланысын көрсету.

Осы мақсатқа сәйкес төмендегідей міндеттер айқындалды:

- қазақ тіл білімінде неологизм мәселесінің теориялық негіздеріне шолу жасау;
- қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдердің пайда болу себептерін анықтау;
- жаңа сөздердің жасалу тәсілдерін сипаттау;
- ішкі және сыртқы факторлардың тілге ықпалын айқындау;
- қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдерді лексика-семантикалық топтарға бөліп қарастыру;
- бұқаралық ақпарат құралдары мен интернет кеңістігінде жаңа сөздердің қолданылу ерекшеліктерін талдау;
- неологизмдердің қазақ тілінің дамуы мен әдеби нормасына ену үдерісіндегі маңызын бағалау.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында қазіргі қазақ лексикасының неологизмдер арқылы толығу ерекшеліктерін жан-жақты талдау мақсатында бірнеше ғылыми-зерттеу әдісі қолданылды. Атап айтсақ, ғылыми әдебиеттерден, бұқаралық ақпарат құралдарынан, интернет ресурстарынан және әлеуметтік желілерден жаңа атаулар жинақталып, іріктелді және жинақталған неологизмдер жүйелеу әдісі арқылы тақырыптық және құрылымдық тұрғыдан топтастырылды. Қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдердің жасалу жолдарын, мағыналық ерекшеліктерін және қолданыс аясын көрсету үшін сипаттамалы

әдіс және неологизмдердің мағыналық құрылымын, олардың тілдік жүйедегі қызметі мен семантикалық өзгерістерін анықтауда лексика-семантикалық талдау әдісі пайдаланылды. Ал салыстырмалы әдіс қазіргі кезеңдегі неологизмдерді бұрынғы тілдік қордағы сөздермен салыстыруға және қазіргі неологизмдердің өзіндік ерекшеліктері мен жаңашылдығын айқындауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар талдау және қорытындылау әдісі алынған деректерді саралап, қазіргі қазақ лексикасының неологизмдер арқылы толығы үрдісі туралы ғылыми тұжырымдар жасауға негіз болды. Жалпы алғанда қолданылған бұл әдістердің жиынтығы қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдердің қалыптасу көздерін, жасалу тетіктерін және тілдік қолданыстағы орнын кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік туғызды. Зерттеу барысында жаңа сөздердің пайда болу көздері мен олардың қазақ тілінің лексикалық құрамын байытудағы рөлі анықталды. Мақсатқа жету үшін Ғ.Қалиев, Ә.Болғанбаев, Р.Сыздық, Н.Уәли, Ә.Қайдар, Ж.Манкеева, Ш.Сарыбаев, Ш.Құрманбайұлы, сол сияқты Н.Сауранбаев, Ғ.Мұсабаев, К.Аханов және В.Даниленко, В.Лопатин, Д.Кристал және тағы да басқа көрнекті тілші ғалымдардың еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар мен ой-пікірлер басшылыққа алынды. Сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдарының тілдік материалдары, интернет ре-сурстар мен қазіргі қазақ сөздіктеріндегі жаңа қолданыстар зерттеу дереккөзі ретінде қарастырылды. Жоғарыда аталған ғалымдардың ішінде академик Р.Сыздық әдеби тіл нормасының тарихи өзгеруі мен сөздік құрамның жаңа-ру үдерістерін өз еңбектерінде жан-жақты сипаттай келіп, жаңа атаулардың өмір қажеттілігінен туындайтынын айтады. Ал ғалым Н.Уәли қазақ әдеби тілінің нормалану үдерісінде жаңа сөздердің табиғи сұрыпталуы маңызды орын алатынын айтады [2]. Жалпы неологизм дегенде ол жайлы ғалымдар мен зерттеушілер арасында әртүрлі пікір бар екендігін де айтқанымыз жөн. Атап айтсақ, бірқатар зерттеушілер оны белгілі бір тарихи кезеңде пайда болған жаңа сөз ретінде қарастырса, екінші топ ғалымдары жаңа мағына алған бұрыннан бар сөздерді де неологизмдер қатарына жатқызады. Сол се-бепті қазіргі тіл білімінде неологизм ұғымы екі түрлі бағытта түсіндіріледі: 1) құрылымдық жағынан мүлдем жаңа сөздер; 2) бұрыннан бар сөздердің жаңа семантикалық мағынаға ие болуы. Осыған орай, неологизмдерді лексикалық неологизмдер және семантикалық неологизмдер деп те жіктеу орын алған. Мәселен, Ғ.Қалиев, Ә.Болғанбаев авторлығымен жарық көрген «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты еңбекте «Неологизмдер лексикалық және семантикалық болып, екі түрде кездеседі. Лексикалық нео-логизмдерге жаңа ұғымдардың тууымен бірге шыққан жаңа терминдер жат-са, семантикалық неологизмдерге калька тәсілімен сөзбе-сөз аудару арқылы төл сөзге қосылған жаңа мағыналы сөздерді жатқызамыз», - деп көрсетілген [5, 178].

Сонда лексикалық неологизмдерге: бұрындары неологизм деп есеп-телген *телефон, баспасөз, аялдама, ноутбук, атом, теледидар, космос, раке-та, редактор, анализ, компьютер* және қазіргі кездегі *смартфон, подкаст, флаер, майкап*, т.б. сөздерді, ал семантикалық неологизмдерге *кесте, шарт, шөгінді, компьютерлік жүйе, галамтор, тінтуір, ұнтаспа, үндеухат* немесе соңғы жылдарда енген *бейнеқоңырау, бейнебаян, ақылды үй, қашықтан оқыту, әуе шары, су энергиясы* сияқты жаңа атаулар жатады.

Талқылау

Неологизмдер – бүгінгі қазақ қоғамының рухани және заттық әлеміне енген жаңалықтарды бейнелейтін, қазақ тілінің лексикалық қазынасын толықтыратын жаңа тілдік бірліктер [6, 10]. Қазақ тілінің лексикасы да басқа тілдердің сөздік құрамы сияқты ғасыр, не жыл санап өспейді, ол күн өткен сайын толығып, үздіксіз өзгеріс үстінде болады. Қоғам өмірінде жаңа заттар мен құбылыстардың пайда болуымен бірге жаңа сөздер пайда болады. Алайда, тіл білімінде жаңа сөздердің тек пайда болуы ғана емес, олардың әдеби тілге орнығуы, сөздіктерге енуі және қоғамдық қабылдануы да ғылыми маңызды мәселе. Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі неологизмдердің қалып-тасуы – қоғамдағы саяси, экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени өзгерістердің тікелей нәтижесі. Егер XX ғасырда қазақ тілінің сөздік құрамына енген жаңа сөздер көбінесе қоғамдық-саяси терминологияның қалып-тасуына ықпал етсе, XXI ғасырдағы неологизмдердің негізгі ерекшелігі – олардың цифрлық технологиялар, жасанды интеллект, биотехнология, жасыл және цифрлық экономика, экология және жаһандық коммуникация, білім мен ғылым салалары арқылы өте жоғары қарқынмен жасалып, дамуында. Қазақ тіліндегі жаңа сөздердің қалыптасуы ұлттық сөзжасам жүйесінің ішкі мүм-кіндіктері мен сыртқы тілдік ықпалдың өзара әрекеттесуінен туындап отыр. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдердің пайда болу көз-дерін ішкі (лингвистикалық) және сыртқы (экстралингвистикалық) факторлар тұрғысынан қарастыру ғылыми тұрғыдан негізді болып саналады.

Ғалым Р.Сыздық та лексикалық құрамның толығыуына себепкер болатын екі факторды көрсеткен: 1) тілдің өзіне тән ішкі даму заңдары, яғни лингвистикалық фактор: сөз мағынасының кеңеюі, әр затты, әр құбылысты, әр ұғымды даралап жеке-жеке атау қажеті; 2) экстралингвистикалық факторлар: термин жасау процесі, аударма әдебиетінің дамуы, бұқаралық ақпарат құралдарының жаңа түрлерінің дамуы, қоғам өміріндегі саяси-мәдени өзгерістер, ғылыми-техникалық революция [7, 119]. Осы сыртқы (экстралингвистикалық) факторды іштей былайша топтап көрсетуге болады:

- цифрландыру үдерісі;

- ғылыми-техникалық прогресс;
- экономикалық қатынастардың өзгеруі;
- әлеуметтік желілердің ықпалы.

Елімізде цифрландыру үдерісімен байланысты электрондық мемлекеттік қызметтер қарқынды дами бастады және осымен байланысты *электрондық үкімет, электронды құжат, цифрлық қолтаңба, биометриялық сәйкестендіру, цифрлық әмиян, құжат айналымы* сияқты жүздеген жаңа атаулар қалыптасып, күнделікті қолданысқа енді. Сол сияқты ғылыми-техникалық прогресс негізінде жасанды интеллектінің пайда болуымен байланысты *нейрожелі, нейрожаттығу, генеративті жасанды интеллект, үлкен тілдік модель* тәрізді жаңа ұғымдар қазақ тіліне енді. Мемлекеттік және мемлекет аралық экономикалық қатынастардың дамуына орай нарықтық экономикамен бірге *стартап, франчайзинг, маркетплейс, коворкинг* іспеттес халықаралық терминдер қолданысқа түсті. Неологизмдердің таралуына бірден-бір себепші болып отырған, әрине де, әлеуметтік желілер. Жалпы қазіргі кезеңде неологизмдердің өріс алуының ең белсенді көзі – интернет-коммуникация. Соңғы жылдары *подкаст, стрим, блогер, влог, лүпіл (лайк) басу, бөлісу, тікелей эфир* сияқты неологизмдер жалпыхалықтық интернационалдық қолданысқа толығымен өтті деуге болады. Көріп отырғанымыздай, неологизмдердің ішін-де таза интернационалдық қолданыстағы сөздермен қатар қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктерін пайдалануды да аңғаруымызға болады. Мәселен, *желі, жат-тығу* сөздерінің *нейрожелі, нейрожаттығу* түрінде жаңа сипат алуы не-се терминдерді қазақ тілінің ішкі грамматикалық жүйесіне бейімдеп жұрнақ жалғау арқылы *биометриялық, цифрлық, генеративті, генерациялау, робот-тану*, т.с.с. түрлендіруі қазақ тілінің оларды өзіне бейімдеу қабілетінің жоғары екендігін дәлелдейді. Енді осыған тоқталатын болсақ, қазіргі кезде неологизмдердің жасалуында төмендегідей сөзжасам тәсілдерін көрсетуге болады:

- **синтетикалық/аффиксация тәсілі** (жұрнақ жалғау арқылы): *цифр+ландыру, баспа+гер, баспа+хана, бағдар+лама, робот+тандыру, сан+дық* т.б.

- **аналитикалық тәсіл** (түбірлерді біріктіру арқылы, сөз тіркесі арқылы): *бейнебақылау, бейнеқоңырау, зейнетақы, тілашар, қызыл кітап, еңбеккүн, шетел, үндеухат, шаруа қожалығы*, т.б. Осы типтес аналитикалық тәсіл арқылы жасалған неологизмдер қатарын басқа да кірме терминдерді қазақтың байырғы сөзімен тіркестіру арқылы кеңейтуге болады. Мысалы, бір ғана электротехникаға байланысты мына тіркестерді атауға болады: *абонент байланысы, абонент желісі, абонент қондырғысы, абонент қорабы, абонент телеграфы, абсорбциялық тыну, автобұғаттау* т.б. [3, 73].

- **лексика-семантикалық тәсіл** (бұрынғы сөзге жаңа мағына қосу арқылы): *сапар, желік, талқылау, тайғақтау, жақтау, сызу*, т.б.

Нәтижелер

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері әр сала өз қажетіне қарай даму жолында келе жатыр. Сол себепті түрлі мағынадағы жаңа сөздер көп. Қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдерді мынадай лексика-семантикалық топтарға бөлуге болады:

1. Саяси және әлеуметтік саладағы неологизмдер: ұлттық жоба, әлеуметтік пакет, инклюзивті қоғам, қауырт желі, әлеуметтік карта, пандемиялық шектеу, локдаун, халықтық бақылау, цифрлық құжат, урбанистикалық саясат, қоғамдық мониторинг, т.б.

2. Экономика және қаржы саласындағы неологизмдер: субсидиялау, монетизация, фрилансер, краудфандинг, маркетинг, кэшбек, криптовалюта, токен, блокчейн, аутсорсинг, токенизация, венчурлық капитал, әмиян-қосымша, стратегиялық менеджмент, т.б.

3. Ғылым мен білім саласындағы неологизмдер: жасанды интеллект (AI), наноматериал, биоқорғаныс, биохакинг, ақпараттық қоғам, биожүйе, робототехника, нейротехнология, кванттық есептеу, биотрасса, STEM, soft skills, аралас оқыту, инклюзивті оқыту, қашықтықтан оқыту, академиялық адалдық, электронды оқулықтар, интерактивті тақта, цифрлық-интерактивтік мультимедиялық білім беру қоры.

4. Ақпараттық технология (IT) лексикасы: онлайн, оффлайн, стриминг, QR-код, чатбот, киберқауіпсіздік, бұлттық есептеу, дата-центр, смарт құрылғы, метакалам, алгоритмдеу, платформа, интерфейс, контент, бұлттық қызмет, инфографика, фэйк, электрондық сканерленген көшірме, инновациялық инфоқұрылым, т.б.

5. Медиакеңістік және әлеуметтік желі тілінің неологизмдері: хайп, тренд, фейк, краш, мем, рилс, сторис, блогинг, лайфхак, диз, челендж, стример, тиктокер, репост, фолловер, фандом, т.б.

6. Әлеуметтік-психологиялық неологизмдер: эмоциялық интеллект, менталды денсаулық, буллинг, моббинг, абьюз, токсик, коучинг, фасилитация, медиация, т.б.

7. Экология саласындағы неологизмдер: жасыл экономика, қайта өңдеу, экосана, экожүйе, нөлдік қалдық, карбон ізі, көміртек бейтараптылығы, жасыл инфрақұрылым, экологиялық апат, т.б.

8. Тұрмыстық және күнделікті қолданыстағы жаңа сөздер: жеткізім, қолма-қол төлем, қосалқы бөлшек, шаңсорғыш-робот, смартфон, элеватор (үйдегі лифт), донорлық пункт, вендинг аппарат, смарт-үй, онлайн-касса, QR-төлем, электромобиль, зарядтау станциясы, т.б.

9. Мәдениет, өнер және индустрия саласындағы неологизмдер: арт-кеңістік, креативті индустрия, стрит-арт, урбанистика, фестиваль-хаб, метафестиваль, иммерсивті театр, перформанс, фан-база, плейлист,

шорт-фильм, фан-сервис, премьера-ивент, кавер, лайв-формат, трейлер, байопик, фотосет, т.б.

10. Медицина саласындағы неологизмдер: бустер-доза, ревакцинация, штамм, постковидтік синдром, геном редакциялау, биомаркер, иммуномодулятор, т.б.

11. Ғарыш саласы және аэроавтика терминдері: жерсерік, космос, ракета, орбиталық модуль, ғарыш станциясы, телеметриялық деректер, т.б.

12. Спорт және фитнес лексикасы: кроссфит, функционал жаттығу, фитнес-трекер, марафон-ивент, стречинг, спорттық аналитика, т.б.

13. Ауыл шаруашылығы және агротехнология неологизмдері: агродрон, агроскаутинг, смарт-ферма, цифрлық агрокарта, тамшылатып суару, гидропоника, аквапоника, агроинновация, дәлме-дәл егіншілік, агрохаб, биотыңайтқыш, органоминералды қоспалар, агромониторинг, цифрлық ауыл шаруашылығы, органикалық және экологиялық фермерлік, биотехнологиялық агрономия, т.б.

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында тілдің дамуы мен өзгеру үдерісі бұқаралық ақпарат құралдары және интернет кеңістігімен тығыз байланыс-ты. Ақпарат тарату жылдамдығының артуы, жаңа технологиялардың енгізілуі және әлеуметтік желілердің кеңінен қолданылуы тілдік жүйеде жаңа сөздердің пайда болуына және олардың белсенді қолданысқа енуіне ықпал етіп, таралу үдерісін одан әрі жеделдетті. Интернет кеңістігі тілінің ерекшелігі – еркіндік, бейресмилік және экспрессивтілік. Мұнда жаңа сөздер қысқарту, сленг, ағылшын тілінен тікелей алынған нұсқалар арқылы кең қолданылады. Кейбір сөздер эмоциялық реңкке ие болып, контекстке байланысты мағынасы өзгеріп отырады. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қалыптасқан неологизмдер көбіне жастар тілі арқылы таралып, кейіннен жалпы қолданысқа енуі мүмкін. Мысалы, соңғы жылдары БАҚ беттерінде жиі кездесетін «онлайн» сөзі бастапқыда ағылшын тілінен енген кірме сөз болып табылады. Бұл сөз алғашында тек интернетке қосылу мағынасында қолданылса, қазіргі кезде «онлайн оқу», «онлайн жиналыс», «онлайн қызмет» сияқты тіркестерде кең мағынада қолданылады. Бұдан сөздің семантикалық кеңеюі байқалады. Тағы бір мысал – «блогер» сөзі. Бұл неологизм интернет кеңістігінде пайда болып, кейіннен бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне енді. Алғашында жеке күнделік жүргізуші адамды білдірсе, қазіргі кезде бұл сөз кәсіби қызмет иесін, яғни әлеуметтік желі арқылы аудиторияға ықпал ететін тұлға дегенді білдіреді. БАҚ-та «танымал блогер», «блогерлер қауымдастығы» сияқты тіркестердің жиі қолданылуы бұл сөздің тілдік қолданыста орныққанын көрсетеді.

Интернет кеңістігінде жаңа сөздердің өмір сүру циклі әлдеқайда жылдам. Кейбір неологизмдер қысқа уақыт ішінде кең таралып, кейін қолданыстан

шығып қалуы да мүмкін. Бұл құбылыс интернет тілінің динамикалық сипатын көрсетеді. Әлеуметтік желілерде пайда болған сөздер көбіне бейресми сипатта болады және эмоционалдық-экспрессивтік реңкі басым келеді. Мұндай сөздер сөйлеушінің көңіл күйін, бағалауыштық қатынасын білдіру үшін қолданылады. Осы арқылы интернет тілінде жаңа сөздер прагматикалық қызмет атқарады.

Неологизмдер қазақ тілінің дамуына бірнеше бағытта ықпал етеді:

- олар тілдің лексикалық қорын байытып, жаңа ұғымдарды атауға мүмкіндік береді;
- қазақ тілінің функционалдық аясын кеңейтіп, оны ғылым, техника және медиа салаларында қолдануға бейімдейді;
- неологизмдер тілдің заман талабына сай икемді әрі өміршең болуына жағдай жасайды.

Қорытынды

Қазіргі қазақ тілі лексикасының неологизмдермен толығыуы тіл дамуының ішкі заңдылықтарына сәйкес жүріп жатқан үдеріс болып табылады. Тіл қоғамдағы өзгерістерге бейтарап қарай алмайды, сондықтан жаңа қоғамдық, ғылыми және технологиялық құбылыстардың тілдік бейнесі ретінде нео-логизмдердің пайда болуы заңды құбылыс саналады. Осы тұрғыдан алған-да, неологизмдер қазақ тілінің қазіргі кезеңдегі даму деңгейін айқындайтын маңызды көрсеткіштердің бірі болып табылады.

Зерттеу барысында анықталғандай, неологизмдер қазақ тілінің лексикалық жүйесіне әртүрлі жолмен еніп, белгілі бір уақыт аралығында қолданысқа түседі. Олардың бір бөлігі тілдік қажеттілікке байланысты тұрақтанып, әдеби тіл нормасының құрамына енсе, енді бір бөлігі уақытша сипатта болып, қолданыстан шығып қалады. Бұл жағдай тілде сұрыптау және реттеу механизмдерінің бар екенін көрсетеді және әдеби тілдің жүйелілігін қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар неологизмдердің әдеби тілге ену үдерісі тіл мәдениетімен тығыз байланысты. Жаңа сөздердің мағыналық айқындылығы, құрылымдық сәйкестігі және функционалдық қолайлылығы олардың қолданыста сақталу-сақталмауын айқындайды. Осы талаптарға сай қалыптасқан неологизмдер ғана қазақ әдеби тілінің дамуына нақты үлес қоса алады.

Осылайша неологизмдер қазақ тілінің лексикалық қорын толықтырушы құрал ғана емес, оның даму бағытын, тілдік саясаттың тиімділігін және тілдік сананың деңгейін көрсететін күрделі тілдік құбылыс ретінде бағалануы тиіс. Қазіргі қазақ тілінің болашақтағы тұрақты дамуы неологизмдерді ғылыми тұрғыдан жүйелеу мен олардың әдеби нормаға ену үдерісін мақсатты түрде реттеуге тікелей байланысты.

Әдебиеттер

1. Неологизм // Википедия — ашық энциклопедиясы. – URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Неологизм>
2. Уәли, Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Uali N. Qazaq soz madenietinin teoriyalıq negizderi. – Алматы: «Ата мұра», 2021.
3. Әбеннова, Г.Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі терминдік неологизмдер сипаты // Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының хабарлары. – 2017. - №6 (316).
4. Crystal, D. Language and the Internet. – Cambridge University Press, 2001.
5. Қалиев, Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. – 264 б.
6. Оразбаева, Ф.Ш., Сағидолда Г., Қасым Б., Қобыланова А., Есенова Қ., Исабекова Ұ., Қасабек Қ., Балтабаева Ж., Мұхамади Қ., Рахметова Р., Көпбаева Ж.. Қазіргі қазақ тілі: Оқулық. – Алматы: Print-S, 2005. – 535 б.
7. Сыздықова, Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 292 б.
8. Sager, J.C. A Practical Course in Terminology Processing. – John Benjamins, 1990.
9. Cabré, M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – John Benjamins, 1999.
10. Қайдар, Ә. Тіл – ғұмыр. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2018. – 360 б.
11. Сарыбаев, Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: «Арыс», 2000. – 624 б.

Г.К. РЕЗУАНОВА¹, М.УАЛИ²

Международный университет Астана^{1,2}

ПОПОЛНЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ЛЕКСИКИ С ПОМОЩЬЮ НЕОЛОГИЗМОВ

Аннотация. В данной статье комплексно рассмотрена тенденция пополнения лексической системы современного казахского языка неологизмами. На конкретных примерах показано, что модернизация казахского языка, формирование и развитие неологизмов тесно связаны с глобализацией, новыми общественно-социальными отношениями, научно-техническим прогрессом, развитием цифровых технологий и культурно-информационного пространства. Авторы анализируют структурно-семантические особенности и сферы применения неологизмов, условия и проблемы кодификации вхождения в норму литературного языка и их роль в удовлетворении ком-

муникативных потребностей в обществе. На основе теоретического анализа и фактического языкового материала определяется динамика обновления казахской лексики. Авторы доказывают, что неологизмы не только дополняют словарный состав современного казахского языка, но и являются языковым показателем социальных, культурных и технологических изменений в обществе. В исследовании рассматриваются источники возникновения, способы создания неологизмов, их влияние на языковые нормы и роль в удовлетворении коммуникативной потребности в обществе. На основе теоретического анализа и фактического языкового материала определяется динамика обновления казахской лексики.

Ключевые слова: неологизм, лексический неологизм, семантический неологизм, словарный состав, языковая система.

G.K. REZUANOVA¹, M.VALI²

Astana International University^{1,2}

REPLENISHMENT OF MODERN KAZAKH VOCABULARY WITH THE NEOLOGISM

Annotation. This article comprehensively examines the trend of replenishing the lexical system of the modern Kazakh language with neologisms. Concrete examples show that the modernization of the Kazakh language, the formation and development of neologisms are closely related to globalization, new socio-social relations, scientific and technological progress, the development of digital technologies and cultural information space. The authors analyze the structural and semantic features and areas of application of neologisms, the conditions and problems of codification of the entry into the norm of the literary language and their role in meeting the communicative needs in society. Based on the theoretical analysis and the actual linguistic material, the dynamics of updating the Kazakh vocabulary is determined. The authors prove that neologisms not only complement the vocabulary of the modern Kazakh language, but also are a linguistic indicator of social, cultural and technological changes in society. The study examines the sources of occurrence, ways of creating neologisms, their influence on linguistic norms and their role in meeting the communicative need in society. Based on the theoretical analysis and the actual linguistic material, the dynamics of updating the Kazakh vocabulary is determined.

Keywords: neologism, lexical neologism, semantic neologism, vocabulary, language system

References

1. Neologizm // Wikipedia: ашық ensiklopediasy. – Оқу кезеңі: 10.08.2026. – URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Neologizm>
2. Uäli, N. Qazaq söz мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы: Atamūra, 2021.
3. Äbenova, G. Ä. Qazırǵı qazaq tılındegı termındık neologizmder sipaty // Qazaqstan Respublikasy Ülttyq Ğylym akademiasynyñ habarlary. – 2017. – № 6 (316).
4. Crystal, D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
5. Qaliev, Ğ., Bolǵanbaev Ä. Qazırǵı qazaq tılınıñ leksikologiasy men frazeologiasy: oqulyq. – Алматы: Sözdik-Slovär, 2006. – 264 b.
6. Qazırǵı qazaq tılı: oqulyq / F. Ş. Orazbaeva, G. Saǵıdolda, B. Qasym [jäne t.b.]. – Алматы: Print-S, 2005. – 535 b.
7. Syzdyqova, R. Tıldık norma jäne onyñ qalyptanuy (kodifikaciasy) // Köptomdyq şyǵarmalar jınaǵy. – Алматы: El-şejire, 2014. – 292 b.
8. Sager, J. C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam: John Benjamins, 1990.
9. Cabré, M. T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam: John Benjamins, 1999.
10. Qaidar, Ä. Tıl – ğūmyr: ğylymi maqalalar jınaǵy. – Алматы: A. Baitürsynūly atyndaǵy Tıl bılımy instituty, 2018. – 360 b.
11. Sarybaev, Ş. Qazaq tıl bılımy мәseleleri. – Алматы: Arys, 2000. – 624 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Резуанова Ғалияпану Қабиевна – ф.ғ.к., Астана халықаралық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан;

Резуанова Ғалияпану Кабиевна – к.ф.н., профессор Международного университета Астана; Астана, Казахстан;

Rezuanova Galiyapanu Kabievna – The candidate of philological sciences., Professor at Astana International University, Astana, Kazakhstan;

Уәли Маржан – Астана халықаралық университетінің 2-курс студенті, Астана, Қазақстан;

Уали Маржан – студент 2-курса Международного университета Астана, Астана, Казахстан;

Uali Marzhan – is a 2nd year student at Astana International University, Astana, Kazakhstan.